ЮВІЛЕЙ УЧИТЕЛЯ

Старий дід, сухорлявий і високий, як індійський пророк, спираючись на костура, важко пересував свої ноги по скрипучій підлозі веранди. Він прямував до сходів, усміхаючись собі в сувору сиву бороду, бо через бильця веранди гострі очі старого зупинилися на квітникових грядках, викоханих його руками. Там, за тими грядками, починався маленький сад, що своїми розквітлими вишнями переносив уяву до японських шовків, шитих малюнками Хісікави Моронобу...

Старий ступив на дощаті сходи, і вони заскрипіли своєю власною старістю. І гравій на доріжці привітав господаря своїм скрипом, той гравій, що його вирівняла старан-На рука.

У цьому квітнику, і в саду, і на маленькому дворику старий цілими днями задовольняв свою жадобу праці, що колись буяла в його міцному тілі бурхливими ніагарами, а тепер ледве пробивалася маленьким струмком. Дев'яно-СТо років життя підтяли його міць, сточили енергію, але не вбили звички працювати.

Власне, гострі очі старого всміхалися не квітам коло веранди і не свіжим вишневим снігам, що вкрили його садок, а тому далекому весняному ранкові, коли він, двадцятип'ятилітній, розпочав свою педагогічну роботу у місце-вій гімназії. Тоді щойно він закінчив університета і мріяв про дослідницьку роботу в галузі біології, узявся ж читати природознавство тільки часово. Та ця, як він тоді думав, часова робота стала улюбленим його ділом. Він з покликання був педагог і залишився на все життя педагогом, оселившись у цьому дімку край міста.

Його дружина, що поховав він її років двадцять тому, не родила йому дітей, і він свою невитрачену батьківську любов переніс на молодь, що він її навчав природознавства у середніх школах великого міста.

Проходячи садком, старий згадує своїх вихованців, що немало з них і зараз одвідує його, бо був він не чиновник-викладач певної дисципліни, а й довірений друг своїх учнів. Він радів з їхніх успіхів і болів їхніми болями.

От промайнули в старій уяві блискучі імена колишніх його вихованців — видатних інженерів, письменників, учених, акторів, громадських діячів. Проходили рік за роком п'ятдесят п'ять випусків, що навчалися в нього. Багато імен стерлося з пам'яті, уява воскрешала тільки поодинокі обличчя, і тільки одне обличчя з сотень вирізьбилося, немов годину тому бачене...

Старий зупинився і напружив пам'ять, але ім'я стерлося, у пам'яті осталося тільки обличчя юнака.

Ага! Він пригадує, то теж було весною... У місті басту-вали робітники... Йшла якась демонстрація... Потім постріли, кров, заарештовані... Той юнак ішов під посиленою вартою кінних жандармів, що підгонили заарештованих нагаями... Тоді він бачив те обличчя... То був його учень із передостаннього класу... Він не бачив його більше...

Старий сідає на садову лаву і схиляє голову на костура. Роки таки доконали його пам'ять!

Він навіть не пам'ятає, в якому році те було... Чи то в дев'ятсот другому, чи то в дев'ятсот п'ятому... Він тоді був чи не шістдесятилітнім дідом... Але ім'я? Як він міг забути ім'я, що його довго пам'ятав по тому пам'ятному весняному дню?

Та сьогодні він спитає про прізвище. Адже ж сьогодні хтось та прийде до нього привітати. Недарма ж він наказав своїй старій служниці приготувати обід аж на шість персон. Таке трапляється тільки на день народження, а сьогодні день народження неабиякий — минуло дев'яносто, років.

Щороку у цей день до старого заїздив із привітанням хтось із колишніх його вихованців. Останній раз було небагато, щось із чотири чоловіка. Бурхливе життя розкидало людей по всіх усюдах, а будівництво навантажило роботою, що за нею не завжди пригадаєш про ювілей старого вчителя, що спізнився вмерти...

Думка, що він спізнився вмерти, припадає до смаку старому. Він усміхається з неї в свою бороду і каже вголос:

— Спізнився!

Та спізнився він не набагато. Тільки десять років, як кинув він педагогічну працю, і заходами своїх колишніх вихованців дістав пенсію у збільшеному розмірі... Таки не забули його, старого, хлоп'ята, що він і не мріяв ніколи бачити їх членами уряду, видатними політичними діячами.

Гравій за хвірткою зашарудів, і цокнула клямка. До дворика ввійшла людина в елегантському сірому строї й озирнулася навколо. Забачивши діда на лаві у садку, вона привітала його, здійнявши канотьє, і попрямувала до нього.

От прибулий стискує руку старому вчителеві й говорить привітальні слова. На щастя, він вільний до вечора й добряче прогулявся, йдучи сюди. Прекрасна місцевість! Прекрасна!

Як поживає вчитель? Добре? То й добре! Він дуже радий бачити його у такому віці в доброму здоров'ї. Куди ж пак, йому, гостеві, от уже поминуло сорок...

Прибулий говорить безліч слів, порожніх і незначущих, а старий думає, що був він у школі найвідсталіший учень, а тепер видатний драматичний актор. Ім'я його прикрашає афіші і дає театрові аншлаги. Він навіть якогось звання дістав... Певно, театр вимагає якихось інших здатностей, аніж здатності вчитися...

Порожняву слів гостя перериває новий прибулий, що Рвучко одчиняє хвіртку і вскакує в дворик, немов за ним хтось гнався. Під пахвою він держав щось загорнуте в папір. " ДІД підвівся йому назустріч, але отерпла нога примусила його знову сісти на своє місце.

~— Літвінський який був, такий і залишився,— каже старий і дивиться, як новий гість бігцем прямує до садка,— в*і пам'ятаєте його?

Він був молодший од мене на два роки,— неохоче Каже актор.

Дід спостерігає неприязнь у словах, і йому неприємно Літвінський-бо його улюбленець, що вславився як видати ний маляр лівого напрямку. Колись із молодечим запалом він бешкетував на футуристичних виставках, а тепер вра. жає глядачів лівого театру своїми сміливими оформленнями сцени. Рвучкий і запальний, він ширить од себе рух і галас а це ж перші ознаки молодості дупгі, як думає старий учитель.

Він кидає пару слів привітання, і хоч слова старі й вицвіли од довгого вживання, та звучать вони в Літвінського свіже й хвилюють старого.

Він приніс і подарунок учителеві...

— Звичайно, не своє мазюкання... Вірніше, не тільки своє,— каже він, усміхаючись, і розгортає папір.

Актор презирливо кривиться, але старий не помічає цього. Йому радісно, що прийшов Літвінський, бо од нього віє бадьорими вітрами юності.

— Але тут я вам не буду показувати. Тут надто світить сонце,— каже маляр, напіврозгорнувши пакунок.

Вони втрьох переходять верандою до вітальні. Там усе старе, як старий учитель, і біле, як вишневі квіти. Білі стіни й меблі під білими парусовими покрівцями.

Маляр ставить на піаніно проти вікна старий японський політипаж і стає осторонь. Старий учитель дивиться спочатку здаля, а потім наближаючись, і каже захоплено:

— Хокусай?

Він кохається в старому японському мистецтві, і Літвінський знав, чим порадувати очі старого. Та й хіба не цей старий надихнув йому любов до малярства?

— Так, це справжній Хокусай,— каже маляр,— а зараз ви побачите справжнього Літвінського,— додає він, весело сміючись, і з ним разом сміється старий учитель.

Маляр розгортає невелику картину — пейзаж індустріального міста, що такий не подібний до сонячної лагідності старого японського майстра. На вчителя з двох чотирикутників дивляться дві епохи, два розуміння краси, два світовідчування, два глибоко відмінні світогляди...

У той час, як старий дивиться на картини, до кімнати ввіходить огрядна людина і, протираючи окуляри, дивиться підсліпуватими очима на господаря. Актор повернувся Д° прибулого, і раптом його презирлива міна, що він її зберігав увесь час огляду картин, змінилася на привітну й лагідну*

— Анатолій Іванович!— радісно вигукнув він і поштиво потис руку прибулому.

Старий почув вигук актора й повернувся до нового гостя.

Сказавши привітання, Анатолій Іванович — популярний письменник і редактор театрального журнальчика — умить опинився в полоні актора, що, як із кулемета, засипав його компліментами. Письменникові, видимо, байдуже було до компліментів, але приємно, що видатний актор так хвалить. Він хоч і написав кілька романів та повістей, вихвалених друзями-критиками, та не був певен у глибині душі своєї, що вони чогось варті.

Раптом, немов щось згадавши, він поліз до себе в кишеню й витяг номер якоїсь французької газети.

— Літвінський, прочитай, що там про тебе понаписували паризькі писаки,— звернувся він до маляра і подав йому газету. Та газету взяв не Літвінський, а старий учитель. Він швидко пробіг по рядках статті, що в перебільшених тонах вихваляла маляра, і сказав:

— Коли б таке писалося в нас, я б подумав, що критик — ваш великий приятель.

— До речі,— згадав письменник, звертаючись до вчителя,— я приніс вам свою нову книгу.

Учитель подякував, а Літвінський сказав:

— Не люблю я твоїх книг, Анатоль... Нудні вони, як кармін із сепією. — Письменник усміхнувся, а актор зробив презирливу міну.

Учитель узяв книгу саме в той момент, як стара служниця одхилила двері й подала знак господареві, що обід готовий.

Гості, запрохані господарем, підвелися, щоб іти до їдальні, як двері з веранди знову відчинилися й до кімнати ввійшла нова людина. Побачивши старого, вона попрямувала просто до нього.

— Павле Сергійовичу, од одного товариша я дізнався, Що сьогодні ваш ювілей, і зайшов привітати... Чомусь сьогодні мені особливо захотілося вас бачити...

Він тиснув руку старому, цей, безперечно, колишній вихованець, якого ні ім'я, ні обличчя вчитель не пам'ятає... Та й хіба він може всіх пам'ятати? Однаково він радий кожному, що щиро до нього ставиться.

Прибулий здоровкається з гостями, але ніхто його не Знає, проте вдають, що знають, боячись образити свого колишнього товариша по школі, що нічим не визначився в Житті...

П'ятеро сідає за стіл, і стара служниця любовно огляде святкову сервіровку. Вона горда з своєї творчості й, на запрошення господаря, сідає за стіл ближче до кухонних дверей.

Коли золоте вино заіскрилося в келехах, старий учитель вітає своїх гостей. Він говорить про півстоліття праці, про своє задоволення з неї. Він говорить про своїх колишніх учнів, що їх можна здибати чи не в кожному закуткові республіки на найрізноманітнішій роботі.

Він делікатно мовчить про невдах і нагадує імена тих, що зберегла його стареча пам'ять. І коли говорить, на очі йому спливає той юнак в оточенні жандарів, що він бачив його так давно, і він говорить про нього... Стомившись од промови, він сідає. Встають учні й підіймають келехи за здоров'я вчителя.

— Дорогий учителю,— каже актор, стоячи, коли всі сіли.— Багато років пропливло, несучи на своїх водах прозорі й каламутні хвилі, змінилися обставини й люди, тільки одно є незмінне — наша любов до вас, наша повага, що рік у рік стає глибша й міцніша...

Актор говорив довго й красиво, немов промовляючи монолога з чергової драми. Гості нетерпляче чекали на закінчення, і тільки старий,

здається, не чув акторової промови і пильно вдивлявся в скромного гостя, що сидів край столу й дивився на промовця. На ньому був френч із тих знаменних френчів, що залишилися з часів інтервенцій, застебнутий до підборіддя, і він, цей френч, різко контрастував із добре випрасованими костюмами актора й письменника. І саме обличчя носило сліди чогось глибоко відмінного. Старий дивився на гостя і не міг визначити, що саме його притягає в цьому звичайному обличчі, яких тисячі...

За актором чергу промовляти мав письменник. Добираючи виразів зарані приготованих і намагаючись надати інтимності тону, він плів своє мереживо незначущих слів, пересипаючи промову чужоземними виразами, наслідуючи наївну моду на європейський блиск. Він говорив і про видатних, і про скромних робітників, що пройшли через руки вчителя і, коли говорив він слова про скромних, його погляд зустрічався з поглядом незнайомого гостя, і гість робив невиразний рух головою, з чого письменник виводив, що віН бере ті слова на свою адресу...

Нарешті черга говорити була за маляром, що ввесь час сидів і пив вино, наливаючи собі й іншим.

— Я орудую фарбами, а слова в мене безбарвні! Навіщо я буду долучати їх до попередніх?

Письменник весело всміхнувся черговому вибрикові Літ-

фінського, господар любовно подивився на нього, а актор сказав:

— Фразу Літвінського можна змінити, переставивши слова і фарби...

Дотеп у актора не вийшов, та на це ніхто не звернув уваги. Літвінський казав далі:

— Краще послухаємо, що скаже товариш, що я не знаю його ні на обличчя, ні на ім'я. За вами черга,— звернувся він до незнайомця.

Той зашарівся і ніяково підвівся, залишивши руку на ніжці келеха. Сірими очима він обвів присутніх, і ніякого чуття не можна було прочитати в тому погляді. Нарешті він зупинив погляд на вчителеві, що з цікавістю чекав на його слова.

— Учителю, я не знав, що ці славетні імена літератури, театру та малярства пройшли через ваші руки. Я вчився у вас значно раніше, і молодших товаришів, що отут вас вітали, я не знав у школі...

Учитель напружив пам'ять, намагаючись пригадати колишнього свого учня, але не пригадав ні обличчя, ні ім'я. Йому раптом здалося, що ця людина містифікує його, називаючись учнем, ніколи таким не бувши...

— Та й товариші мене не знали, хоч із делікатності вдавали, що впізнали мене... Вони не могли мене й знати, бо в цьому місті я вперше за останні двадцять років... Ці довгі роки багато забрали в мене, але багато й дали...

Як провінціальний доповідач, стояв незнайомець і розповідав про довгі роки висиджування в фортеці, а потім на засланні. Як. за ті роки підупало його здоров'я і як йому нарешті пощастило втекти за кордон.

— Найвищим мистецтвом я вважав перебудову людського суспільства, і тому мене не вабили ані театр, ані література, ані малярство, хоч і знався я на них непогано... Перебудову суспільства я вважав найвищим мистецтвом, бо вона вимагала і гостроти думки вченого, і фантазії поета, і сміливості військового командира... Та здоров'я моє було безнадійно погане. Я мусив погодитися на умовляння товаришів віддатися науці, що я в ній почав працювати, ще У фортеці сидячи...

Повідав далі незнайомець, як запал політичного бійця, Ьіиця-революціонера замінив запал наукового робітника, Ученого-дослідника... Довгі роки праці по європейських Університетах і, нарешті, довгождана революція... Він пра-Ц*°є вже в Ленінграді... На Україну потрапив він випадково, посланий урядом та академією для експертизи в частині важкої індустрії, бо він металург, і саме в цій галузі він і працював увесь час...

Гість скромно оповідає про свою професію, немов соромлячися її. І далі каже про свою участь у соціалістичному будівництві, і очі загоряються йому блиском захвату, а вільна рука стискається в кулак...

— Колись, за юнацтва, я мріяв стати поетом, мене захоплював і театр, не чужий я був і малярству, але благословляю долю, що дала мені змогу стати так близько до най-колосальнішого в історії будівництва, так близько, як не може стояти до нього жоден поет!

Він проголосив тоста на честь учителя і сів на своє місце.

І актор, і письменник, і маляр допитливо дивилися на незнайомця, що, замість провінціального агронома чи дрібного службовця, був учений. Усі чекали, що старий спитає гостя, хто він, бо бачили, що старий напружує пам'ять і не може пригадати.

— Я не пам'ятаю вашого прізвища,—соромлячись, каже вчитель.

О, хіба ж в учителя мало було учнів, що він може пам'ятати їхні імена? Це цілком природно, тим більше що його прізвища ніхто йому не нагадував так багато років...— Незнайомець каже своє ім'я.

Учитель підводиться й простягає тремтячі руки до незнайомця.

— Академік? _

Так, він справді той академік, про якого вони, певно, чули...

— Але я ніколи не думав, що ви колись у мене вчилися? Я... я не пам'ятаю такого прізвища між своїми учнями...

— Ви й не можете його пам'ятати... Це прізвище, що я його прийняв, утікши з каторги за кордон... Моє ім'я в школі... Петренко...

Учитель пильно дивиться на учня. Він підходить до нього і тремтливими руками обіймає його. Сльози котяться по його сивій бороді, коли він, за плечі одсунувши од себе учня, щоб старечо-далекозорі очі краще могли розглядати обличчя, вдивляється в риси лиця... Як змінилися вони з того пам'ятного літнього дня, коли юнаком ця людина йшла в оточенні жандарів!

Актор ніяково мнеться, письменник цікаво розглядає славетного вченого комуніста, а маляр бистрою рукою накреслює його обличчя на шматку паперу. Актор відчуває себе нікчемою, письменникові соромно за свої слова, а маляреві весело — він глузливо поглядає і на письменника, і на актора.

— Адже ж ви сьогодні в мене залишитесь ночувати? — питає вчитель.— Я-бо так намагався сьогодні вранці пригадати ваше прізвище...